

НЕНАД НИКОЛИЋ

ТРЕБА ЛИ НАМ НАЦИОНАЛНА КЊИЖЕВНОСТ?

Разговор водила Дуња Ранчић

Ненад Николић рођен је 1975. у Београду. На Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду предаје Српску књижевност осамнаестог и деветнаестог века, у звању ванредног професора. На тој Катедри је и дипломирао (2000), магистрирао (2004) и докторирао („Схватања књижевне историје и проучавање српске књижевности осамнаестог и деветнаестог века у делима Павла Поповића и Јована Деретића”, 2009).

Аутор је више књига: *Касириране јуноше: Жеља и ириповедање у романима Милована Видаковића* (2004), *Меандри и просвећености: Неколико лица српске књижевности XVIII и XIX века* (2010), *Геометрија прошлости: Књижевна историја Јована Деретића* (2013). Његова најновија књига *Проблеми савремене књижевне историје: Критичка пролегомена за обнову националних књижевности и њихових историја*, коју је прошле година објавила Академска књига из Новог Сада, повод је за овај разговор.

Дуња Ранчић: *Пре десет година, у есеју „Искористиши одсуство парадигме”, уочили сте померање и умножавање књижевнокритичких стиповица, илудирајући да „одсуство парадигме треба искористиши да се исказе најиндивидуалније искуство читања у интерпретацији која ће истовременим ирхватањем и ошкроном од свих парадигми, дакле њиховим ирвазилажењем,*

бихи иошину особена". Данас иако залагање за догађај књижевности, афирмацију самосвесног и аутентичног чииалачког сусрећа са књижевним текстом, често фигурира као излаз из кризе књижевности у посттеоријском добу. Налазимо га и код тумача какав је Тери Иглицон, док се у Ващем ирисују као сииални теоријски фундус јавља неколико дружачије усмерених теоретичара (Гадамер, Рикер, Валдес). Како данас гледаше на иај сивав? Је ли могуће осиварење исовремености свих ипарадижми?

Ненад Николић: Узимајући у обзир контекст писања и есејистички тон, цитирани исказ требало би схватити као суд да свака парадигма може допринети разумевању књижевног дела, али да се оно у принципу не сме свести на само једну од њих, а што је скоро свим парадигмама циљ. За мене „догађај књижевности” не представља интерпретација која би у себе укључивала све парадигме (то је, јасно, немогуће), већ она која се ослања на једну или више њих не водећи рачуна о њиховој помодности него о књижевном тексту који се тумачи – његовом и интересу тумачења.

С тим је тесно повезана свест о ограничениости и таквог приступа. Уз њега, међутим, пристајем јер сматрам да он даје највише смисла: и тумачу и заједници из које и за коју говори. Апсолутне истине нема, али је апсолутни релативизам још погубнији. Рекао бих да највише вреде предлози уз које се може стајати – и мисаоно и егзистенцијално – базирани на разлозима који се могу образложити. Томе треба додати спремност да се чују разлози других и да се мишљење кроз дијалог са њима промени. То је и одговор зашто ми је блиска херменеутичка традиција, од Гадамерове рехабилитације херменеутике после Хајдегера до њених постструктуралистичких варијанти код Ђанија Ватима и Пола Рикера.

У иих десет година настале су ири Ваще књиге које се на различите начине баве проблематиком књижевне историје, иомало необичним редоследом – најире фокусом на конкретне иинтериреиације књижевних текстова, иошом на критичко иромицљање књижевноисторијских концепција Јована Деретића, и на крају теоријским захватом у иему. Значи ли ио да је теоријски говор не само и даље неиходан већ и нужан да би се о неким иемама ироговорило? И куда даље, након иреиреса теоријских иоставки књижевне историје?

На први поглед неочекиван, редослед мојих књига, сада бих тако рекао, показује извесну унутрашњу логику. Тумачења различитих аутора и њихових дела у књизи *Меандри иросвећености*:

Неколико лица српске књижевности XVIII и XIX века, писана између 2004. и 2010, ослањала су се на исту херменеутичку теоријску претпоставку. Она углавном није била експлицирана, али је упућени читалац свакако може препознати. Херменеутички приступ примењен у различитим студијама и есејима представљао је и неку врсту питања о методолошким могућностима проучавања српске књижевности осамнаестог и деветнаестог века, о „носивости” текстова наше традиције. Закључци до којих сам дошао били су, зато, двоструке природе: о смислу књижевних дела, али и о путу којим сам ишао. Ово друго читалац, могуће је, неће приметити. За мене је пак размишљање о методи и природи књижевноисторијског знања било изузетно значајно. Монографија *Геометрија прошлости: Књижевна историја Јована Деретића* заострила је ту запитаност: у њој се детаљно истражује како је засновано оно што бисмо могли назвати најубичајенијом данашњом представом о српској књижевности. Од средине осамдесетих се на основу Деретића предаје у школама, те данас млађи и средовечни људи своју идеју шта је српска књижевност у највећој мери њему дугују. Зато сам сматрао да је важно испитати како је та идеја уобличена. И то сам желео да урадим изнутра: не поређењем Деретићеве књижевне историје са претпостављеним теоријским и методолошким узорима, него њеним читањем из ње саме. То читање било је вођено основним опредељењем за херменеутику сумње. Зато се у последњем поглављу те књиге залажем да се Деретићева књижевна историја схвати у слабом смислу, као једна од неколико (никако не бесконачно много, то увек треба нагласити) могућих прича о књижевној прошлости. Одатле је био потребан само један корак до теоријског образложења савремене могућности историје књижевности као приче прича у завршном поглављу моје најновије књиге *Проблеми савремене књижевне историје: Критичка пролегомена за обнову националних књижевности и њихових историја*.

Међутим, пре завршног пледоајеа за историју националне књижевности као причу прича, било је неопходно показати да теорије које су крајем двадесетог и почетком двадесет првог века промовисале нове облике књижевноисторијског писања заправо запоседају, празне и коначно у корист нечег сасвим другог напуштају оно што наводно на нов начин постављају. У њима књижевност, историја – али и друштво и нација – ишчезавају. Те су теорије складне глобалистичком кретању које води претварању Европе националних држава у наднационалну унитарну Европску унију у оквиру *Pax Americana*. Залагање за националну књижевност отуда иде упоредо са потребом да се сачувају вредности које су у последња два века великој већини људи дале већа права, могућ-

ности и достојанство, а што све сада почиње да нестаје у измаглици универзалистичких прокламација које заступају поглед на свет изразито непријатељски не само према темељној идеји нације него и према било каквим заједницама осим оних које не служе томе да у првом кораку укину постојећа заједништва, да би у другом кораку радикалном индивидуализацијом било онемогућено било какво заједничко мишљење и делање, заједништво уопште, како би у коначници сви постали поданици глобалног система, равноправни у „слободи” бирања између допуштених могућности унутар поретка толико свеобухватног и тако постављеног да ће се чинити да изван њега ничега ни не може бити.

Алтернатива томе није повратак на концепте деветнаестог века, већ еластичнији приступ нацији и њеној књижевности и култури. Сви осећамо да се појам националног променио, али исто тако видимо и да су нације – шта год о томе говорили леви либерали – још увек жива ствар. И баш зато што дуговечност и жилавост нација не можемо више супстанцијалистички објашњавати, од животне је важности разумети природу њиховог трајања кроз различите мене историјских околности. У складу са тим схватањем, национална култура, и национална књижевност као њен важан део, увек су изнова у заснивању. „Свакодневни плебисцит”, синтагма Ернеста Ренана из 1882. године – свакако најпрегнантнија, а можда и најтачнија дефиниција нације – важи и за њих. Без увек изнова доношене одлуке о заједничком живљењу – што подразумева дељење вредности, којих је култура (иако не само она) моћан израз – не би постојале ни нације нити њихове књижевности. С обзиром на то, националну књижевност данас треба обновити као израз вере у једну од важних вредности националне заједнице која траје кроз сталну запитаност о себи.

Са тим уверењем већ дуго пишем књигу *Идентитет српске књижевности: Прича о књижевноисторијској идеји*, за коју се надам да ће се појавити следеће године. То ће истовремено бити књижевноисторијска и проблемска књига. Циљ ми је да осветлим појам српске националне књижевности усмеравајући поглед на моменте кроз које се представа о њему успостављала, разгранавала, ширила и мењала у историјама књижевности наших најзнатнијих књижевних историчара: раних романтичара Јована Суботића и Јована Ристића, који су српску националну књижевност засновали првим кратким књижевноисторијским прегледима, неправедно запостављеног и као историчара књижевности малтене заборављеног Стојана Новаковића, Јована Скерлића и Павла Поповића, који су својим по духу деветнаестовековним синтезама обележили прву половину двадесетог века, и Милорада Павића

и Јована Деретића, савременика из друге половине двадесетог века који су за своју најужу област истраживања изабрали исто формативно доба нове српске књижевности, али су му другачије прилазили. Иако полазим од претпоставке да идентитет српске књижевности није супстанцијалан него да се у сваком добу другачије одређује с обзиром на књижевноисторијску традицију и потребе савремености, књига коју пишем не оспорава постојање српске књижевности или појма националне књижевности, чему би примена теорија са којима сам полемисао у *Проблемима савремене књижевне историје* водила. Напротив, пишем је са жељом да допринесем увек новом заснивању српске књижевности: које неће оптерећивати тврдњама о нужности него ће израженом самосвешћу о сопственој историјској условљености постављати као тему разговора вредности које заступа и разлоге за то.

То је по мени пут даље: разговор о вредностима српске књижевности, пошто смо се претходно сложили да смо нација која треба да буде утемељена на неким вредностима. Само, јесмо ли?

Били сѝе сѝуденић и диѝломирали сѝе код ѝрофесора Јована Деретића, а ѝоѝиом сѝе докѝорирали на корѝусу његових књижевноисторијских синѝеза. Данас ѝредајете на ѝредмеѝу који је он ѝредавао (Срѝска књижевносѝ XVIII и XIX века). Како Ви видиѝте везу између бављења овим ѝериодима и инѝересовања за осмишљавање књижевне ѝрошлосѝи? Ваѝа нова књиѝа најѝвореније ѝосѝтавља ѝиѝтање будућности саморазумевања срѝске књижевносѝи. Исѝовремено, Ви сѝе уѝраво део инсѝиѝѝуѝионалноѝ механизма који сѝвара њене, и будуће чѝиѝаоце Ваѝе књиѝе. Како видиѝте ѝрсѝекѝиву?

Док су прве историје српске књижевности биле дате са становишта садашњости – Новаковић и Скерлић писали су их уверени у изузетност свога доба – Деретић и Павић су се окренули формативним периодима нове српске књижевности. Ако и нису експлицитно изместили највише вредности српске књижевности у прошлост, њихов начин писања је убедљиво осветлио само те вредности. Павић се двадесетим веком није ни бавио, Деретић јесте, али само у историји романа (*Срѝски роман 1800–1950*) и *Исѝорији срѝске књижевносѝи*. На њена поглавља посвећена двадесетом веку Деретићу је стављано највише примедби, а у проширеном издању, постхумно објављеном, једино она нису стигла да буду прерађена. Заправо, ми сасвим поуздану књижевноисторијску обраду српске књижевности двадесетог века још увек немамо. Нису је понудили ни они који су код Деретића учавали грешке. А било би јако добро

када би неки стручњак за књижевност двадесетог века дао не само њену историју него и историју српске књижевности као целине, са становишта вредности двадесетог века. И у том случају би, свакако, књижевност осамнаестог и деветнаестог века морала остати изузетно важна – тада се креће за модерним европским узорима и настају дела која и данас чине значајан део канона. Који би смисао имао тај канон за оне који су утемељени у проучавању књижевности двадесетог века – то би било занимљиво прочитати.

Нажалост, код нас су стручњаци за књижевност двадесетог века углавном затворени у себе и доба које проучавају, толико да се понекад може помислити да свега раније насталог нису ни свесни. Томе погодују и неке наше важне установе. Рецимо, у Институту за књижевност и уметност убедљиво претежу проучавање двадесетог века, теорије и усмене књижевности, док се средњим веком не бави нико. Осамнаестим и деветнаестим веком – само по један истраживач. Иако ти усамљеници дају изузетно вредне и узорне резултате, ипак општа организација Института указује да се институционално изучавање српске књижевности удаљава од формативног доба које је било у темељу Павићевог и Деретићевог интереса. Како без њега не може бити успостављена представа о целини српске књижевности, то значи да та целина ни није предмет интереса установе као што је Институт.

С друге стране, на београдској Катедри за српску књижевност – нашој најстаријој катедри, старијој од независне српске државе – још увек се одржава систем са високоспецијализованим наставницима за сваки период српске књижевности. Велика је ствар што кичму студија српске књижевности чини шест предмета кроз које студенти упознају сва доба њене историје. Одлично би било да су ти предмети заједно узети једна осмишљена целина, али то нажалост није случај. Они се као кичма студија држе на хронологији и академској традицији, али се приступи изузетно разликују од предмета до предмета и од наставника до наставника. За студенте, нарочито оне амбициозније, такво стање не мора нужно бити лоше; ипак, оно онемогућава да се говори о „институционалном механизму који ствара будуће читаоце” српске књижевности. То постаје све видљивије што се од кичме студија удаљавамо ка периферији, односно изборним предметима. Они су подешени према тренутном стању запослених, а не било каквој јединственој представи о целини српске књижевности. Специјализација која води атомизацији може постати врло рђава ствар: стручњак за неку област српске књижевности одвојен од представе о њеној целовитости, а нарочито о њеном месту у савременој култури и данашњем друштву, у озбиљној је опасности да се претвори у фах-идиота.

Добро би било када би писање о српској књижевности успело да се обрати и нешто широј публици, образованим нестручњацима заинтересованим за питања културе. Ипак, није једноставно постићи широку разумљивост без упрошћавања и изневеравања сложености која зависи и од предмета. Понекад је тако нешто немогуће: критика попут ове коју сам предузео у својој најновијој књизи не би била довољно веродостојна да није утемељена на детаљној анализи различитих теоријских противречности, бројних материјалних грешака и намерног извртања чињеница (у тој мери да је било потребно да за тај приступ уведем термин „тражено незнање“). Верујем да би и образованим нестручњацима користило да се упознају са местом намењеним српској култури у наднационалној и унитарној, по америчком укусу обликованој Европској унији, али сам свестан да ће аргументацију лако пратити само читаоци добро упућени у питања теорије. Њих нема много, а искуство рада са студентима натерало ме је да напишем прво поглавље у којем сам изложио кратку предисторију проблема, теоријски однос према књижевној историји током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Њега читаоци моје или старијих генерација могу и прескочити: некада се, наиме, књижевност студирала са израженим интересом за саму ствар, па се познавање различитих теорија подразумевало, док се данас углавном студира ради дипломе и највише брине о бодовима који до ње воде. Чак и изузетне студенте студијских генерација друге деценије двадесет првог века није лоше у кратким цртама упутити на предисторију проблема.

У сваком случају, публика за коју пишем је пре свега српска публика. Иако је тема *Проблема савремене књижевне историје* шира од српске књижевности која представља конкретизацију општег становишта – националне књижевности као родног места критике теорија мањинске књижевне историје, књижевне историје као хипертекста, ефективне књижевне историје Марија Ј. Валдеса и трансационалне четворотомне *Историје књижевних култура Источно-средње Европје* – првенствени интерес те критике је ипак у одређивању према темељном превредновању српске књижевности и културе. Оно не само што није водило рачуна о српској књижевноисторијској традицији већ ни о најосновнијим „ко, шта, када, где“ подацима: слика српске књижевности обликована је у складу са културно-политичком предрасудом. Њено потврђивање било је основни циљ *Историје књижевних култура Источно-средње Европје*, док је теорија искоришћена тек као покриће. Верујем да се нешто слично може препознати и у обрадама других националних књижевности. Уосталом, сами су уредници признали да многи књижевни историчари нису желели да се одазову позиву да уче-

ствују у писању њихове историје, јер нису делили вредности „западног либерализма, глобалног капитализма и Џорџа Сороса” које су им биле унапред задате као становиште са којег је требало писати. Дакле, сумња у транснационалност није само моја.

Верујем да је и општија него што се у јавности види. Код нас је слабо приметном чини комбинација притисака и корупције као начина државног односа према универзитету, без обзира која странка била на власти, јер све воде исту културну и образовну политику. Наизглед строг систем вредновања одлично плаћених универзитетских наставника подстиче лагодно сакупљање бодова пригодним радовима који не остављају времена за размишљање и образложено заступање вредности. А и зашто се залагати за вредности које власт сматра ретроградним? Зар није боље ићи у сусрет критеријумима оне идеалне Европе која нема алтернативу, као што је рецимо случај са новим уредништвом *Књижевне историје* које је ојачало већ постојећу, спорадичну тенденцију да се у том часопису о српским писцима пише на страним језицима. Међутим, каквог има смисла штампати у Београду прилог о *Ламенију над Београдом* на италијанском? Посебно ако његова ауторка иначе пише и на српском. Некада је Алојз Шмаус о *Лучи микрокозма* писао на српском како би себе потврдио као србисту и стручњака за Његоша. Данас, нама треба текст о Црњанском на италијанском, да тако објавимо свој „светски” значај. То је пример колонијалне свести о којој сам писао у својој књизи. Народни језици престају да буду инструменти културе и постају средство најприземније свакодневице, а светски језици, енглески пре свега, као *lingua franca* науке, са собом доносе империјални поглед на мале културе: о национализму Моме Капора пише се на енглеском, полемички одговор објављује се на српском. Уколико не желимо да то временом постане норма нашег односа према свету и себи – самооптужимо се пред другима, помало гунђајући себи у браду – неопходно је да се ослободимо поунутрашњивања културно-политичке предрасуде о Србима. То ослобађање је подједнако важно као и ословљавање књижевноисторијске традиције: херменеутички приступ осим историјске условљености супстанцијалистичких концепција идентитета српске књижевности мора узети у обзир и читаву палету културних, историјских, политичких разлога који условљавају нове супстанцијализације које за себе тврде да то нису.

У уводу/предисторији проблема у Проблемима савремене књижевне историје као догађајно чвориште истичеће сујројистивљености концепција Ренеа Велека и Ханса Роберта Јауса. Иако већ Јаус заговара самосвест вишесујроког проблематизовања

сваког наслеђеног књижевноисторијског суда као темељ нове књижевне историје, Рене Велек бира да ипак позицију не види, јер она ошвару кризу њојма књижевности какву знамо. Рекло би се да се криза ошворила ујркос, или баш због њог Велековог намерног слепила. Смајрајте ли да је њо ишшање и даље ошворено, да је дружи избор могућ? Ако јесте, шта чини разлику у односу на седамдесете године двадесетог века?

Данас објективизам попут оног којем се Јаус супротставио не би требало да буде могућ, што не значи да објективизма и супстанцијализма нема. Они су, замислите, углавном везани за теоријске концепције које промовишу другост и различитост. Као што је отворено рекла Линда Хачен, мањинске историје књижевности треба да се послуже истим средствима којима су писане историје националних књижевности, али са политички коректним циљем. Супстанцијалистички и објективистички приступи данас су сакривени реторичком обавезом да се најпре каже да више нема великих прича. Када се то каже, може се испричати прича велика колико се год жели. Тиме је позиција коју је седамдесетих држао Јаус запоседнута најразличитијим теоријама које звуче као да желе да проблематизују књижевноисторијску традицију, а заправо је сва њихова проблематизација усмерена ка успостављању нове искључиве концепције. Насупрот томе, херменеутички приступ књижевној прошлости, увек посредован књижевноисторијском традицијом, ништа не одбацује, нити ишта безрезервно прихвата. Он себе ситуира унутар традиције коју ословљава, како би тим ословљавањем, увек везаним за становиште савремености, себи разјашњавао, колико је то могуће, своју предрасуду и своју позицију: више или мање преобликовао наслеђени смисао, остајући веран култури унутар које говори, без задатог исхода.

Као што сам у књизи написао, ако је седамдесетих година Пол Рикер морао да брани херменеутику од оптужби за релативизам, данас је треба бранити од оптужби за конзервативизам. Рикер је тада показао да нема апсолутног знања и да се херменеутички приступ који од те свести полази њом заправо штити од произвољности, а данас ваља показати да апсолутни релативизам укидањем сваког критеријума ипак фаворизује једну велику мисао: да све подједнако вреди и да све може. Апсолутни релативизам који све допушта једино не допушта било какав покушај да се разговара о критеријумима. Јер, то би открило и потенцијално довело у питање смисао те тражене шароликости: да се изједначавањем и практичним укидањем вредности онемогући питање о интересима повлашћене позиције са које се обликује једна једина представа о

свету, која обухвата све партикуларности. Она је толико свеобухватна и нормализована као једини могући поглед на свет да је за највећи број људи сасвим сакривена. Херменеутика ту долази да поново, као и седамдесетих, брани уверење да се неко дело, или жанр, или целовита историја књижевности у крајњој линији, могу тумачити на више начина, али да тих начина нема бесконачно много и да се о дометима сваког од тих тумачења може и мора разговарати, као и о вредностима које се кроз њих посредују.

Води ли данашњеџ тумача отвореност̄ за могућност̄ „одумирања и ишчезавања” нација̄ пред сличан избор који у ишћање доводи суйс̄танцијалност̄ књижевност̄и? Незахвално је ишћати, али како би изгледала ишква ср̄пска књижевност̄и? Да ли је ишо нови филтер̄ итрадиције, и ишћа преос̄таје након њеџа? Да ли је могуће замислитӣ ишемељ на коме би након њеџа она могла да сачува самосвојност̄и, или би ишаквој самосвојност̄и ипребало иприисатӣ нужно оґраничење ист̄оријски условљене илузије?

Самосвојност објективистички схваћена свакако је илузија: појам националне књижевности настаје у колоплету различитих друштвених, политичких, културних интереса, укључујући у себе тек мањи део свега онога што је на неком језику икада писано. Међутим, уколико то схватимо, уколико разумемо на који је начин створена представа о српској књижевности као једној целини иако је чине дела писана на српкословенском, рускословенском, славено-сербском, различитим варијантама народног језика пре него што је стандардизован као српски језик којим данас говоримо (а који такође и после стандардизације има своје развојне мене), поетички различита дела у различитим односима са различитим црквеним, државним и друштвеним структурама (или њиховим одсуством), са врло често другачијим и несагласним идејама писаца о народносној и националној припадности, то јест другачијим политикама идентитета, ако дакле самосвојности српске књижевности не пријемо тако што ћемо њену историју посматрати као различита испољавања неке увек исте супстанције него као израз наше потребе за кохерентном представом о прошлости чији смо издanci, онда самосвојност српске књижевности може постојати на исти начин на који постоји самосвојност свакога од нас који када размишља о својој личној прошлости у њој препознаје континуитет, па све промене које прате човеково одрастање, сазревање и старење схвата као део једне осмишљене приче („сагласја несагласног”, како Рикер одређује заплет). Дакле, уколико идентитет српске

књижевности схватимо као приповедни идентитет, његова само- својност неће бити илузија.

Али то ће захтевати да се одрекнемо чврстих, непомеривих упоришта. То, поново, није ништа ново. Ако се сетимо да је већ за Гадамера појам класичног био карактерисан историјским посредовањем прошлости са садашњошћу, могло би се рећи да чврстог смисла канона већ последњих пола века нема (осим за оне који су духом још увек у деветнаестом веку и оне којима је неопходан противник чијом критиком могу промовисати апсолутни релативизам; и једнима и другима заједничко је да о херменеутици не желе ништа да знају). Све што чинимо у својим тумачењима филтрира традицију. То што нека имена остају увек у средишту књижевноисторијске приче не значи да се смисао канона не мења. Напротив. Упоредите Његоша Павла Поповића, Јована Деретића и Мила Ломпара, па размислите о целини српске књижевности у којој је сваки од та три Његоша могућ: ето слике канонског писца који је класичан баш зато што се његово разумевање мења у времену.

Тренутак у којем класични писци више ништа не би имали да нам кажу, јер ми за њих не бисмо имали питања на која би нам они могли одговарати, може се замислити, баш као и свет у којем више нико не би осећао потребу за заједништвом у оквиру постојећих нација-држава, или у којем не би више било породице. Ипак, не постоји ништа што би указивало да је то неизбежан исход процеса за који пледирају теорије које сам критиковао у књизи *Проблеми савремене књижевне историје*. Ствари могу бити и другачије. Али за то је неопходно концептуализовати вредности нације и њене књижевности тако да се могу бранити с обзиром на савремену ситуацију, дакле несавременим ставом: мимо захтева за бодовима, повезивањима, умрежавањима, притисака да се прате трендови, али и без покушаја оживљавања превазиђених концепата, са трезвеношћу и разумном сумњом да ако не успемо да вредности које су обликовале и нас и нараштаје у претходна два века артикулишемо на начин који ће се истовремено одупрети и новој колонијацији и плачљивој конзервацији, нестанак књижевности биће тек ситница за свет у којем ће се живети.

Лешојис Мајице српске, год. 192, књ. 497, св. 4, април 2016.